

Sandivanker

Andres Kuperjanov

Teesid: Suur Vanker on kogu Eestis tuntud tähtkuju. Lisaks Suurele Vankrile on nimetus 'Hunt Härja kõrval' üks vanimaid etnoastronoomilisi tähenimetus- te üleskirjutisi. Jakob Hurda poolt tema oma kogude ainetel vormistatud muinasjuttu peremees Peedust ja tema vankrist on trükitud koolilugemikes alates Mihkel Kampmanni *Kooli lugemise raamatust* eelmise sajandi algusest. Seega on tegemist üldtuntud looga, mida on ühtlasi harjutud pidama Eesti astraalmüüdiks.

Märksõnad: etnoastronoomia, hunt härja kõrval, pühak, sant, tähtkujud

Sel vanal heal ajal, kui mehhaaniline kell veel haruldane oli, kasutati aja määramiseks mitmesuguseid võimalusi. Tähtede näiv liikumine taevas pimedal ajal oli üks levinumaid nendest. Kuna tähtede positsioon taevas ja seos lokaalsete maapealsete orientiiridega, mida vaadeldakse, sõltub nii ajast, kuupäevast kui ka kohalikest vaatlusoludest (horisoni avatus, nähtav taevaala, vaatlussuund), eeldab selline ajahindamine vaatluste järjepidevust ja taevatundmist. Lihtsaim ja toimiv meetod tähistaevas orienteerumiseks on heledamate tähtede rühmitamine mõistliku suurusega tähesalkadeks – tähtkujuudeks. Sellised kujundid võimaldavad kergesti memoriseerida tähistaevast kui pilti ning ühtlasi seda kirjeldada ja teistele edasi anda. Üheks olulisemaks tähtkujuks, mille asendit maapealsete orientiiride suhtes on aja määramiseks kasutatud, on Suur Vanker. See on heledatest tähtedest koosnev iseloomulik täherühm ametlikust Suure Karu tähtkujust. Argiuskumuse kohaselt koosneb Suure Vankri tähtkuju seitsmest tähest, seda viga korrati 2009. aasta kevadel õige vastusena ka tuntud telesaates "Targem kui 5b":

Neljanda klassi loodusõpetus: mitu tähte on Suure Vankri tähtkujus? Mängija pakkus, et kuus tähte. Õige oleks olnud seitse. Kuna pinginaaber Maarja vastas samuti valesti, lahkus Kadri saatest 10 000 krooniga (<http://targem.elu24.ee/?id=108754>).

Nii see esialgu tundubki ja üldises ülemaailmses kontekstis ei ole see vale, kui otsitakse näiteks rahvusvahelises populaarastronoomias Suure Kulbina tuntud kujundit, aga eesti rahvaastronoomias on Suures Vankris alati olnud kaheksa tähte, väike *Alcor* on sama oluline, kui ülejäänud seitse tähte (Kuperjanov 2003: 180–182).

Kuna Suur Vanker on olnud oluline nii aja määramisel, kui ka abivahendina Põhjanaanala leidmisel suuna määramiseks, on ta ilmselt olnud ka absoluutselt tuntuim tähtkuju. Suur Vanker ei ole olnud alati ja igapäevale Suur Vanker, tal on olnud ka mitmeid muid nimesid. Vanimaks nimeks peetakse Odamust, mis on Soomes Otava. Selle nime päritolu kohta on mitmeid hüpoteese, kuid etümoloogia on seni selgusetu. Aga näiteks aja määramisest kõnelevas tekstis

Kel kukke põlnd, see vaatas tähtede järgi aega. Vaadati ikka Sõela ja Varda järele ja Sandivanger – see väiksem, see on Sandivanger – see oli ka tähtis. Ennevanasti oli santa ka, kus sant selle suure vankriga lähäb, tal põle raha, põle leiba ka, aitab küll, kui väikse vankriga saab asju ajada (ERA II 159, 263 (37) < Risti).

kasutatakse huvitavat nime Sandivanker. Samast piirkonnast on murdekogusse kirja pandud ka: “Santvanker (Suur Vanker, taevas)” (AES < Risti).

Need kaks vastuolulist näidet ajendasid teemaarendusele ja tõenäoliselt viidatakse nendele edaspidigi.

Hunt härja kõrval

Eelnevalt sai juba märgitud argiuskumust, et Suure Vankri tähtkuju moodustavad seitse tähte, seejuures unustatakse väga oluline kaheksas täht. Üks varasemaid tähenimede konkreetseid üleskirjutusi pärineb 18. sajandi algupoolelt. Salomo Heinrich Vestringi sõnastikust leiame nime Hunt Härja kõrval (Vestring) ehk praegusaegses astronoomias *Alcor*. See on unustatud kaheksas täht, mis on ometi nii oluline, et on leidnud äramärkimist samal tasemel Suure Vankri, Sõela ja Koidutähega. Antiikmütoloogiagi on *Alcorile* (80 UMa) tähelepanu pööranud, seda on seostatud kadunud plejaadiga. Ka päris astronoomias on ta mõneti anomaalne. Kui tähtkujude tähed reastatakse heledusest lähtuvalt Bayeri süsteemi kasutades kreeka tähestiku järgi, ja alati on tähel, millel on oma klassikaline nimi, ka vastav kreeka täht, siis küllalt hele (3.99m) *Alcor* on sellest süsteemist välja unustatud ja kannab alles 80. Flamsteedi numbrit. Tõenäoliselt ei ole *Alcor Mizari* kaaslane, sest nende tegelik vahemaa on umbes kolm valgusaastat.

Jakob Hurt avaldas oma *Eesti astronomias* Suure Vankri kohta loo, mis alates vähemalt Mihkel Kampmanni *Kooli lugemise raamatust* (1913. aastast) on ilmunud eesti muinasjutuna pidevalt kooliprogrammide lugemikes. Järgnev näide on toodud minu enda 3. klassi lugemikust (Siim & Vallner 1967), peamiseks erinevuseks Jakob Hurda algsest tekstist on Vanaisa (jumala sünonüüm) vähene kasutamine.

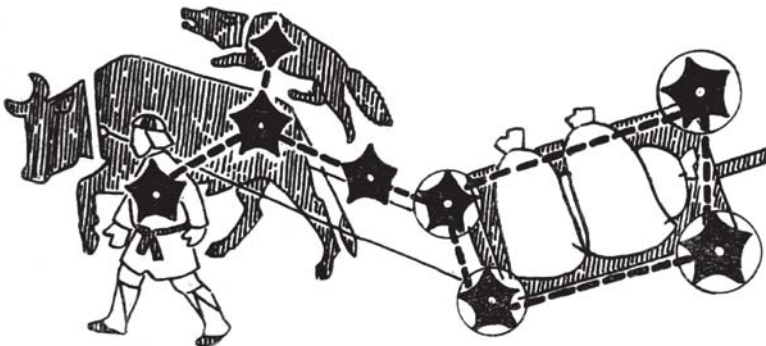
HUNT HÄRJA KÕRVAL.

Eesti muinasjutt.

Ennemuiste läks talumees, Peedu nimi, vankriga, mille ette härg oli rakendatud, läbi metsa. Korraga tuli hunt metsast ja kargas härja turja, et teda vankriaisade vahel ära murda. See oli aga seaduse vastu. Hunt tohtis küll loomi murda ja süüa, aga ei iialgi siis, kui loom parajasti töötab. Et hundid edaspidi niisugust kurja enam ei teeks, tõstis Vanaisa hoiatuseks Peedu ühes tema vankri ja härjaga, ühtlasi ka murdja hundi taevaalaotusse. Hundi rakendas ta karistuseks härja kõrvale vankri ette, ka koormat vedama.

Et see nii on sündinud, näeme veel nüüdki igal selgel ööl Suure Vankri tähtedest taevas. Neli tähte, mis nelinurka on seatud, on neli vankriraatast. Kolmest tähest vankri ees on esimene ais, tema järgmine on härg, kolmas kõige ees on peremees Peedu. Aga keskmise ehk härja kõrval on veel pisike täheke: see on hunt. Hunt ei taha koormat vedada ja kisub metsa poole. Sellest ongi siis tulnud, et Suure Vankri tähtkuju keskmine täht ehk härg on sirgjoonest kõrvale kistud ja metsa poole kaldub.

Sama jutt on originaalilähedasemalt avaldatud ka 1971. aasta Tähekeses nr 2.

Joonis. Imbi Ploompuu illustratsioon samast lugemikust (Siim & Vallner 1967).

Seda lugu on peetud ainsaks korralikuks ja kindlasti eesti päritolu tähe-
müüdiks. Milko Matičetov, praegune Sloveenia Teaduste Akadeemia akadee-
mik on leidnud Sloveeniast (Zemona, pri Ilirski Bistrici), täiesti analoogilise
jutustuse Suure Vankri kohta, kus ainsa põhilise erinevusena on meheks püha
Mart(in), kes siis härja murdva hundi härja kõrvale rakendab (Matičetov 1974).
Sloveeniast ongi Suure Vankri nimedena üles kirjutatud kahest piirkonnast
variandid (püha) Martini Vanker. Sama seos võis olla tuntud ka Eestis.

Üheks võimalikuks algupäraks kaasaegsele sõnale *sant* on peetud ladina-
keelset sõna *sanctus* st püha. Suure Vankri seos pühaku või prohvetiga on
otseselt dokumenteeritud Sloveenias, seostatuna Toursi pühaku Martiniga.
Ungarist on teada nimi Püha Peetruse Vanker, selle esmane fikseering päri-
neb 16. sajandist romaani aladelt ja Venemaalt Kurski kubermangust on tea-
da Taaveti Vanker. Üle Euroopa ja sealhulgas üsna jõuliselt ka eesti rahva-
astronoomias on tuntud nimetus Eelija Vanker:

Foto 1. Eelija vanker Rila kloostri seinal Bulgaarias. Andres Kuperjanovi foto 2008.

Meil üle tua harja lähäb pääva luujaku piale vanger. Vankri muudu on. Neli ratast all, tiisel on ees. Eelijas on sõitnud tulise vankriga. Hobesed lahutanud endid ära tii pial, ühestteesest lahku (AES I < Palamuse).

On olemas ka Peetrusega seonduv otsene tekst:

Vanger on üks neljanurkiline tähestik, mille ühe nurka pool kaks tähte ette jooksevad ja hobust ja hunti tähendada. Esimene täht olla hobune, aga teine eespool hunt. Hobune tahta õiget teed minna, aga hunt tahta hobust ja vangrid kõrvale kiskuda. Rahvas teavad, et vanaste apostel Peetrus kõrd vangriga sõitnud, aga hunt tulnud ja söönd hobuse eest ära. Peetrus aga pandnud hundi hobuse eest vankri ette ja nüüd püida ka veel hunt hobust vankriga teelt ära vedata ja siis hobust jälle ära süüa, kuid aga hobune ei lasta ja hoida Peetruse vangert tee pääl. E 4032/3 (5) < Oudova mk, Sträkova as. < Põlva khk. – J. Tamm (1893).

Suurt Vankrit on tuntud vankrina juba antiikmaailmas, paralleelselt nimetusega Suur Karu. Briti aladel tunti seda Charlesi Vankrina, mille ees on kolm hobust, kusjuures *Alcor* on Jack, kutsar keskmisel hobusel. On avaldatud arvamust, et selle nime aluseks on protogermaani *karlas wagnas*. Näiteks E. Cobham Breweri *Dictionary of Phrase and Fable* (1894–1895) on esitatud nime võimalik tuletuskäik: *Churls's Wain*, Anglo-Saksi *ceorles wan* – talumehe vanker, *Charles's Wain* on selle järgi moondunud vorm (Brewer 1895: 240). Samas on mõned autorid pidanud *Churls's Waini* düsgraafiliseks vormiks *Charles's Wainist* ning selle algupäraks samuti laialt tuntud kuninglikku vankrit (nt Allen 1963) ja *Charlemagnet* – Karl Suurt, frankide kuningat. Meile jõudis Suur Vanker nähtavasti germaani rahvaste, tõenäoliselt rootslaste (võis olla ka Odini või Thori vanker, praegu valdavalt *Karls Vagn*) kaudu. Toimuma pidi see väga varakult, sest vankrist eristuvad paralleelnimed Eestis peaaegu puuduvad. *Odins Vagn* on ka üks võimalikke soome nime *Otava* etümoloogia kandidaate.

Kui Jakob Hurda vormistatud loos peremees Peedust (võib-olla püha Peetrus lähtuvalt eelnenud setumaalt pärinevast näitest või ungari nime variandist; Peedu on tuntud peamiselt Võrumaal, sealt on teada ka nimi Pedovanker) on rakendajaks vanaisa (st jumalik olend), siis sloveenia näites teeb seda Mart (püha Martin). Sellest lähtudes ja teemat sügavamalt uurides avaldas Milko Matičetov 1977. aastal *Encyclopädie des Märchensis* artikli “Bär (Wolf) im Gespann (AaTh 1910)”, kust selgub, et metsloomade (hundi või karu) rakendamine on hagiograafilistes tekstides pühakute suhteliselt tavaline tegevus (nt St Herve, St Fillan, St Naum, St James of Tarentaise), mis on tuntud nii Rooma kui ka Kreeka katoliku kiriku aladel.

Järgnevalt näiteks mõned süžeed.

St Luciusel juhtub eesti peremehega samalaadne lugu kündmisel, tema rakendab adra ette härja kõrvale karu.

Pimedal pühakul St Hervel murrab hunt kündmisel härja. Õnnetu pühamehe palvete tõttu hakkab hundil piinlik oma pattude pärast ning ta asub ise härja asemele ja aitab töö lõpetada.

Jaques de Tarantaise oli Pärsia kuningat teeninud Süüria rüütel. Kui ta ehitas kirikut ja vedas metsast puid, tuli suur karu ja murdis härja. Pühak heitis karule ette tema pattu ning karu lubas end vankri ette rakendada. Kui tööd olid tehtud, tahtis külarahvas karu tappa, kuid pühak veenis neid karu vabastama.

Püha Naum Ohridist: Makedoonia-Albaania piiril asuva kloostri 19. sajandi algusest pärinev fresko kujutab püha Naumi sõitmas vankriga, mille ette on rakendatud hunt ja härg.

Justkui pühakute ikkest loomadele ei piisaks, on hunti rakendanud ka parun Münchhausen (kogemata), Eesti rahvuseepose kangelane Kalevipoeg ja Eiseni (1895) rahvanaljade põhjal ka ühe Nõva küla mehe vanaisa.

Darina Mladenova raamatu *Zvezdnoto nebe nad nas* põhjal on kombinatsiooni hunt ja härg (hundi rakendamine murtud härja asemele) leitud lisaks sloveeni pärimusele ka bulgaarlastelt, serblastelt, kreeklastelt, rumeenlastelt ja ungarlastelt, mõnikord on seda motiivi üle kantud Orionile, ka on kujutatud Suure Vankri esimest tähte (η UMa – *Alkaid*, *Benetnash*) härjavankrit ründava hundina (Mladenova 2006). Komi päritolu Nikolai Sivkov väitis suulises vestluses, et ka Komis tunti laialt sedasama Jakob Hurda avaldatud hundi/härja/vankri lugu muinasjutuna, kuid seda ei seostatud tema kuulnud variandis tähistaevaga.

Tagasi Eesti materjali juurde. Koostades ülevaadet eesti tähenimedest tundus kartoteegis olev tähenimi Märts ülimalt kahtlane ja see sai liigitatud desorienteerivaks üksikteateks. Kuid eelnevat silmas pidades on täiesti võimalik, et tegemist on jäljega Toursi Martini imeteost. Kui Oskar Loorits (1949) väitis, et kadrisandid on seotud Linnuteega ja nähtavasti sellest lähtuvalt on ka avaldatud arvamust, et mardisantidel võiks olla mingi seos Suure Vankriga, siis eelnev näib seda kinnitavat. Vähemalt üks Kodaverest pärit tekst, kust ilmselt ka tähenimi Märts on lõigatud, näitab, et seos Püha Martiniga pole tundmatu: *Märts – vanad seletasid, vaat kus Härg ja Märts* (AES < Kodavere, Sassukvere 1932).

Sellises pühakukontekstis võiks veel korraks vaadelda artikli alguses toodud kahte näidet, teises näites on Sandivanker Suur Vanker, esimene näide

aga väidab, et sandile pole suurt vankrit vaja, talle aitab väikesestki. Oma veidral kombel need näited justkui dokumenteeriks sõna sant tähenduse keeleajaloolist muutumist.

Härg ja Hunt

Vanast Viinist on teada mitmeid ütlusi, kus hunt on esindatud protestantismi sümbolina (vt näiteks <http://www.sagen.at/doku/woderwolf/sagenfiguren.html#menschen> – 19.10.2010). Neist üks huvitav hundi ja härja motiiv leiti 1980. aastatel remondi käigus ühelt Viini majalt Bäckerstrasse 12, mida nüüd teatakse nime all “Wo die Kuh am Brett spielt”.

Lugu selle kohta on järgmine:

16. sajandi algupoolel oli Martin Lutheri algatatud protestantism haaranud Viini täielikult. See ei meeldinud Ferdinand I-le, kes kutsus 1551. aastal jesuiidid korda majja looma ja taastama katoliiklust. Peaaegu sada aastat kestnud verine sõda lõppes 1648. aastal Vestfaali rahuga. Ning sellel freskol sümboliseerib härg katoliiklust ja hunt protestantlust. Ja backgammoni mäng kujutab peaaegu 100-aastast sõdimist (<http://www.virtualvienna.net/columns/billie>, viimati kontrollitud 2008. aastal, praeguseks seda lugu enam sealt lugeda ei saa).

*Foto 2. Hunt ja Härg mängivad, härjal on väga võidurõõmus nägu.
Vahur Kuperjanovi foto 2008.*

Härja prototüübiks peetakse sageli Aquino Toomast, kes on üks katoliikluse olulisemaid ideolooge. Sellise hüüdnime sai ta oma õpetajalt Albertus Magnuselt. Protestantlik hundikujund on ilmselt tülikas isepäine ja vaenulik element, olles selliselt vastandiks tuimale härjale, kes tammub oma tavapärasel rada.

Muid kristlikku päritolu astronüüme rahvaastronomias

Suur ja Väike Rist. Neid tähtkujusid on eesti ja üleeuroopalises rahvaastronomias tuntud kujul kirjeldanud 6. sajandil püha Gregorius Toursist. Tema 573. aastal koostatud *De cursu stellarum* oli munkadel kasutusel juhendina palvuste ajaarvestuseks tähtede järgi. Suur Rist on Luik, Väike Rist on Delfiin. Seesama Gregorius oli ka eelmainitud teise Toursi mehe, püha Martini biograafia ja hagiograafiliste tekstide koostaja. Püha Martini imetegudest sai ta kokku neli raamatut.

Sandiga seonduvad otseselt ka Orioni vöö moodustavad kolm tähte (Sandisauad, Sandioda, Moosese kepp) ja kolm reastikku tähte Kotka tähtkujus, millest üks on hele täht Altair:

Sant, Sant souedega 'kolm heledat tähte vist kotka tähestikus' (KKI, WS < Jämaja, Mäebe k 1923).

Kokkuvõtvalt eesti rahvaastronoomia kristliku algupäraga astronüümidest

Astronüümide seas on otseselt kristliku taustaga nimetusi omajagu. Neist neli on olnud kasutusel Eesti rahvaastronomias: Sandivanker, Eelija Vanker, Suur Rist ja Väike Rist. Kolm nimetust neist on kindlalt olnud tuntud kogu Euroopas. Sandivankri puhul võib oletada, et tõenäoliselt on ka see olnud laia levikuga, aga hiljem on tähendus vajunud unustusehõlma.

Sandivanker. Praeguses eesti keeles tähendab sant mentaalselt või füüsiliselt vigast inimest. Varasemas keelepruugis tähendas sant aga pühakut – *sanctus*. Seega on meil tähtkuju nimena tegemist pühaku vankriga, olgu ta siis tõenäoliselt Toursi Martini ehk Mardi vanker. Ka hundi-härja motiiv on nähtavasti olnud kunagi rahvatraditsioonis ja hagiograafiates levinud võrdlus. Näiteks võib eesti fraseologismide andmebaasist leida väljendi *nagu hunti härja kisuvad – üks metsa, teine kodu poole*.

Eelija vanker on Suure Vankri teine väga tuntud ja laialt levinud rahvapärane nimi.

Suure Risti Luige tähtkuju ja **Väikese Risti** Delfiini tähtkuju nimena on põlistatud Toursi Gregorius, ja nõnda on need laialt tuntud kogu Euroopas.

Artikkel on valminud SF0030181s08 raames.

Arhiivi viited

AES – Akadeemilise Emakeele Seltsi kogu

E – Matthias Johann Eiseni kogu Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu

H – Jakob Hurda kogu Eesti Rahvaluule Arhiivis

KKI, WS – Eesti Keele Instituudi murdekogu, Wiedemanni sõnaraamatu alusel tehtud küsitlused

Kirjandus

Allen, Richard Hinckley 1963. *Star Names – Their Lore and Meaning*. Esmatrükk 1899. Seda raamatut on antud korduvalt välja alates 1963. aastast, minu kasutada olnud raamatus konkreetne väljaandmisaeg puudub. Dover Publications (http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Topics/astronomy/_Texts/secondary/ALLSTA/home.html – 6. detsember 2010).

Brewer, E. Cobham 1895. *Dictionary of Phrase and Fable giving the Derivation, Source, or Origin of Common Phrases, Allusions, and Words that have a tale to tell*. London & Paris & Melbourne: Cassell and Company Limited (<http://www.archive.org/stream/dictionaryofphra01brew#page/n5/mode/2up> – 6. detsember 2010).

Eisen, Matthias Johann 1895. Sõit hundiga. (J. Holts Nõvalt). Eesti rahvanali, Elektrooniline väljaanne 2003, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, [Originaal 1895 Tallinn: G. Pihlakas] (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/ernali/747.html> – 6. detsember 2010).

Elu24.ee = Kadri hoogsa mängu lõpetas Suur Vanker. 18.04.2009. Targem kui 5.b (<http://targem.elu24.ee/?id=108754> – 16. märts 2010).

Hurt, Jakob 1989. Eesti astronomia. Kõne Eesti Jaani koguduse Noorte-meeste Seltsis 10. Jaanuaril 1899. Tedre, Ülo (toim). *Jakob Hurt. Mida rahvamälestustest pidada*. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Raamat, lk 91–130.

Kampmann, Mihkel 1913. *Kooli Lugeseraamat*. Teine jagu. Kolmas täiendatud trükk. Tallinn: G. Pihlakas.

Kuperjanov, Andres 2003. *Eesti Taevas. Uskumusi ja tõlgendusi*. Tartu: Eesti Folkloori Instituut.

Loorits, Oskar 1949. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* 1. Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning 18: 1. Lund: Carl Blom.

Matičetov, Milko 1974. Zvezdna imena in izročila o zvezdah med slovinci. *Zbornik za zgodovino narodoslovja in tehnike* 2. Ljubljana: Slovenska Matica, lk 43–90.

Matičetov, Milko 1977. Bär (Wolf) im Gespann (AaTh 1910). *Encyclopädie des Märchens* 1. Berlin & New York: Walter de Gruyter, lk 1204–1207.

Mladenova 2006 = Младенова, Дарина. *Звездното небе над нас*. Етнолингвистично изследване на балканските народни астрономи. София: Академично издателство Проф. Мария Дринов.

Sagen = Dort, wo der Wolf den Gänsen predigt. Sagenfiguren und Sinnbilder (<http://www.sagen.at/doku/woderwolf/sagenfiguren.html> #menschen – 6. detsember 2010).

Siim, Ksenia & Vallner, Alleks 1967. *Emakeele lugemik III klassile*. Tallinn: Valgus.

Täheke 1971 = Kuidas Suur Vanker tekkis. Eesti rahvajutt. *Täheke* 2, lk 5.

Vestring, Salomo Heinrich. *Lexicon Esthónico Germanicum (1720–1730)* (<http://www.folklore.ee/~kriku/VESTRING/index.htm> – 6. detsember 2010).

Summary

The Churl's Wagon

Andres Kuperjanov

Key words: churl, constellations, ethno-astronomy, saint, *sant*, wolf beside the ox

Suur Vanker ('the Great Wain' in Estonian, the Big Dipper) is a commonly known constellation in Estonia. In addition to *Suur Vanker*, the astronym *Hunt Härja kõrval* 'Wolf beside the Ox' is one of the oldest written recordings of ethno-astronomic designations. The tale about farmer Peedu and his wagon, formalised and elaborated by Jakob Hurt based on his collections, has been printed in school textbooks since the issuing of Mihkel Kampmann's reading book, *Kooli lugemise raamat* at the beginning of the previous century. Thus, the story is widely known and has been simultaneously considered an Estonian astral myth.